

گمانه‌زنی باستان‌شناسی و مطالعات مقدماتی به منظور حفاظت و استحکام‌بخشی ایوان غربی تخت سلیمان

میثم لباف خانیکی

عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران
labba@ut.ac.ir

علیرضا شاه‌محمدپور سلمانی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی
shahmohammadpour@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵ / ۷ / ۷

تاریخ پذیرش: ۹۵ / ۹ / ۱۱

مقدمه

ایوان غربی یا ایوان خسرو یکی از عناصر شاخص معماری دوره ساسانی در تخت سلیمان است. این ایوان در گوشه شمال غربی محوطه مربع‌شکل دور دریاچه قرار دارد. ساختار اصلی ایوان متعلق به دوره ساسانی است و در دوره ایلخانی (سده هفتم هجری) بازسازی شده است. در حال حاضر سالم‌ترین بخش آن، جرز شمالی است که برای استحکام‌بخشی به شبکه‌ای از داربست فلزی مسلح شده است. وضعیت متزلزل این جرز، لزوم عملیات حفاظتی را گوشزد می‌کند. از این رو بخش مطالعات معماری و باستان‌شناسی پروژه از سال ۱۳۹۵ آغاز شد. این کار با همکاری سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه درسدن آلمان آغاز شده است. در فصل گذشته، علیرضا شاه‌محمدپور مسئولیت گروه ایرانی مطالعات معماری و مدیریت پایگاه و کریستین فوکس^۱ مسئولیت گروه آلمانی را به عهده داشتند. یکی از مراحل مطالعات، به باستان‌شناسی اختصاص داشت و میثم لباف خانیکی، سرپرست کاوش و آنیا هایدنرایش^۲ نماینده گروه آلمانی بودند. بدلیل وضعیت بی‌ثبات سازه، حفر گمانه‌ها با احتیاط صورت گرفت، بدین ترتیب که در کنار جرز شمالی تنها به بررسی بخشی از گمانه‌هایی که سال‌های قبل حفر شده بودند اکتفا شد. در کناره جرز جنوبی که کمتر در معرض خطر است، گمانه به طرف داخل ایوان گسترش پیدا کرد. نتایج به دست آمده از این بررسی به شناخت بیشتر ساختار معماری ایوان کمک کرد و تصمیم‌گیری در نحوه حفاظت و مرمت جرز شمالی ایوان را تسهیل نمود.

آنچه که در مجموعه تخت سلیمان بیش از دیگر بناها جلب نظر می‌کند، بقایای ایوان رفیعی است معروف به ایوان خسرو که در غرب مجموعه و مشرف به دریاچه احداث شده است (تصویر ۱). کاوش‌های باستان‌شناسی که از سال ۱۳۳۷ شمسی در بخش‌های مختلف تخت سلیمان صورت گرفته^۲، آشکار ساخته که ایوان خسرو به انضمام دو تالار جانبی و اتاق‌هایی که در منتهی‌الیه غربی ایوان ساخته شده بودند، عمارتی مجلل را شکل می‌داده که در دوره ساسانی شاه‌نشین بوده است. ابعاد و تناسب موجود نشان می‌دهند که عرض این ایوان ۱۰ متر و عمقش ۲۷ متر بوده است (ناومان، ۱۳۷۴: ۴۸) و در دوره ساسانی طاقی آجری با قوس مازهدار بر جرزهای آن سوار می‌شده است.^۴ دامن دیوارها از سنگ و بخش فوقانی با آجرهای مربع‌شکل ساخته شده بود. این ایوان هفتصد سال پس از سقوط ساسانیان، در عصر ایلخانی مجدداً مورد بهره‌برداری قرار گرفت و ایلخانان مغول تغییراتی در شاکله و تزیینات بنا اعمال کردند. از آن جمله: کف ایوان حدود ۳ متر بالاتر از کف ایوان عصر ساسانی بازسازی شد؛ به همان نسبت، طاق ساسانی بریده شد و در ارتفاعی بالاتر طاقی تیزه‌دار برآورده

شد؛ نمای بیرونی و درونی ایوان با تزییناتی همچون طاقنماهای مزین به مقرنس و کاشی‌های زرین‌فام پوشیده شد؛ کتیبه‌ای به زبان عربی و خط نسخ در محل اتصال جرزها و طاق ایوان در فضای درونی نقش بست؛ اتاق انتهایی ایوان اصلی گسترش یافت و دیوار انتهایی آن با تعبیه ستون‌هایی، به دشت پای تخت سلیمان مشرف شد؛ اتاق‌های کوچکی که در انتهای تالارهای طرفین ایوان اصلی وجود داشت جای خود را اتاق‌های هشت‌گوش مجللی که پوشیده از کاشی‌های زرین‌فام بود داد و بدین ترتیب، ایوان خسرو ساسانی به شاه‌نشینی مجلل با تزیینات هنر اسلامی مبدل شد. بر اساس اسناد تصویری موجود تا قبل از سال ۱۹۳۷ میلادی، علاوه بر دیوار مذکور، جرز جنوبی این ایوان نیز باقی بود (Huff, 2013: 546). ولیکن عوامل مخرب طبیعی نظیر زلزله سال ۱۹۴۰ و نیز غارت سنگ و آجر دیوارهای بنای مزبور به تدریج از مقاومت آن کاست و سبب فروریختن آن شد. به منظور حفظ بقایای جرز شمالی ایوان، در دهه ۱۳۵۰ شمسی شبکه درهم‌تنیده‌ای از لوله‌های آهنی بر گرد این سازه احداث شد تا از رانش بیشتر دیوار و تخریب آن پیشگیری شود (تصویر ۲).

تصویر ۱. دورنمایی از بقایای ایوان غربی. زاویه دید از سمت جنوب شرقی مجموعه (عکس از: نگارندگان).

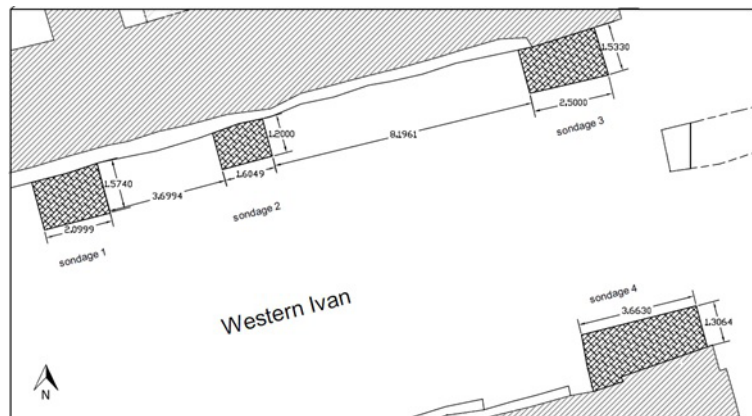

تصویر ۲. داربست‌های محافظ جرز شمالی ایوان غربی (عکس از: نگارندگان).

یک گمانه در مجاورت جرز جنوبی و سه گمانه در مجاورت جرز شمالی) صورت گرفته بود (باباپیری، ۱۳۸۰). در فعالیت باستان‌شناسی سال جاری که پس از کسب مجوز از پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و طی روزهای ۹۵/۲/۱۸ تا ۹۵/۳/۶ انجام شد، دو گمانه از گمانه‌های سال ۱۳۸۰ خواناسازی و بازنگری شد. در نتیجه خواناسازی گمانه‌های قدیمی مشخص شد که شکاف‌های مشهود بر نمای شمالی جرز جنوبی ایوان خسرو تا بی بنا ادامه دارد. همچنین با خواناسازی گمانه‌ای که در مجاورت دیوار شمالی ایوان خسرو حفر شده بود، رانش دیوار به جانب شرق بررسی و مستندنگاری قرار گرفت. در عمق گمانه اخیر، آثار دیواری شناسایی شد که طی گمانه‌زنی سال ۱۳۸۰ یا اقدامات پیش از آن، حفرهای در میانه آن ایجاد شده بود. این دیوار به پهنای تقریبی ۳ متر و ارتفاع ۱/۵ متر، به مثابه آستانه ورودی ایوان خسرو، در محل ورودی ایوان و عمود بر دو جرز شمالی و جنوبی احداث شده بود (تصویر ۴).

گرچه داربست فلزی مزبور، طی قریب به نیم قرن اخیر به خوبی از وظیفه خویش برآمده، ولیکن منظر نازیبایی به ایوان خسرو بخشیده است. از این رو، پایگاه تخت سلیمان در سال جاری بر آن شد تا با همکاری متخصصانی از پژوهشکده بناها و بافت‌های تاریخی پژوهشگاه میراث فرهنگی و دانشگاه درسدن آلمان ضمن جستجوی راهکاری حفاظتی، به استحکام‌بخشی بنای مزبور بپردازد و نهایتاً بر اساس روش‌ها و ابزارهای نوین، داربست‌های مزبور را عوض کند.

در گام نخست، لزوم شناخت بنا ایجاب می‌کرد که بخشی از ایوان ساسانی که در زیر لایه‌های متوالی مدفون شده بود، مطالعه و بررسی شود. بخش مزبور شامل قسمت‌های پایینی جرزهای شمالی و جنوبی ایوان و کف اصلی ایوان است که در دوره ساسانی احداث شده است. به منظور پرهیز از کاوش‌های دامنه‌دار، تصمیم بر آن شد که در مرحله اول به خواناسازی دیواره‌های گمانه‌هایی اقدام شود که در سال ۱۳۸۰ در مجاورت جرزهای ایوان حفر شده بود (تصویر ۳). گمانه‌زنی سال ۱۳۸۰ در محدوده چهار کارگاه

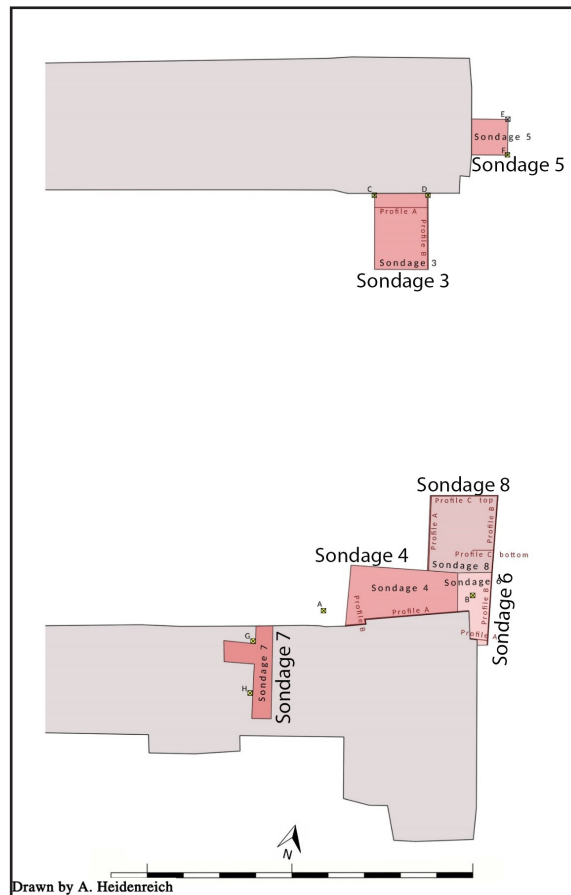
تصویر ۳. محل گمانه‌های پیشین بر اساس نقشه‌های مرکز اسناد پایگاه تخت سلیمان (مأخذ: پایگاه جهانی تخت سلیمان).

تصویر ۴. دیوار اتصال‌دهنده جرز شمالی و جنوبی ایوان خسرو در پایین تصویر و چاله‌ای که در میانه آن حفر شده است (عکس از: نگارندگان).

سیاه‌رنگ، قطعات شکسته تویی‌های کوره به شکل استوانه‌های سفالی کشف شد. حفر چاله این کوره در کف ایوان، سبب آشفته‌گی لایه‌های فرهنگی شده است. به نحوی که گاه از عمق گمانه قطعات کاشی‌های زرین‌فام و لاجوردین ایلخانی و از تراز بالاتر سفال‌ها و آجرهای شکسته دوره ساسانی به دست می‌آمد. از جمله مواد فرهنگی مربوط به دوره ساسانی می‌توان به قطعه‌ای آب‌گینه، مزین به اشکال هندسی منتظم محدب اشاره کرد (تصویر ۹) که شاخصه شیشه‌گری دوره ساسانی است (مثلاً قیاس کنید با: Price and Worrell, 2003: Fig. 2.5; Simpson, 2003: Fig. 2). قطعه سفال‌های شاخص عصر ساسانی با نقوش کنده هندسی از دیگر

به منظور بازبینی توالی لایه‌های فرهنگی و شناسایی سازه‌های عمقی، کارگاه جدیدی به ابعاد ۲×۲ متر به گوشه شمال شرق یکی از گمانه‌های قدیمی اضافه شد (تصویر ۵ و ۶). دیواره‌های این گمانه، اطلاعات ارزشمندی از توالی لایه‌های فرهنگی در محل ورودی ایوان خسرو ارائه داد (تصویر ۷). یکی از مهم‌ترین یافته‌های این گمانه، مقطعی از یک کوره پخت سفال است که به نظر می‌رسد به صورت چاله‌ای در کف ایلخانی ایوان ایجاد شده بود. دیواره‌های این کوره با استفاده از مصالح مستعمل شامل قطعات نامنظم آجر و سنگ تثبیت شده بود و لایه ضخیمی از زغال و خاکستر هنوز بر کف آن باقی بود (تصویر ۸). روی این لایه

تصویر ۵. موقعیت گمانه‌های مطالعه‌شده در فصل جاری (ترسیم از: آنیا هایدن رایش).

تصویر ۶. محل توسعه گمانه گوشه شمال شرقی جزر جنوبی ایوان غربی (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۷. نتیجه توسعه ترانشه و کشف بقایای معماری در دهانه ورودی ایوان غربی (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۸. مقطع کوره پخت سفال در برش شمالی گمانه (عکس از: نگارندگان).

تصویر ۹. قطعه شیشه یافت شده مربوط به دوره ساسانی (عکس از: نگارندگان).

یافته‌های گمانه‌زنی سال جاری به شمار می‌رود که گواه حضور فرهنگ ساسانی در تخت سلیمان هستند.

در نتیجه بازنگری کاوش‌های پیشین و انجام کاوش محدود در گمانه‌ مزبور، علاوه بر نیل به اهداف آسیب‌شناختی بنا، نکات جدیدی راجع به توالی استقرار و آثار فرهنگی مربوط به دوره ساسانی و ادوار پس از آن روشن شد. شایان ذکر است که کلیه یافته‌های منقول و غیر منقول به‌دست‌آمده حین کاوش و پس از آن با بهره‌گیری از روش‌های جدید به دقت مستندنگاری شد و عملیات حفاظت پس از کاوش، هم اکنون در جریان است.

پی‌نوشت‌ها

1. Christian Fuchs

2 Anja Heidenreich

۳. علاوه بر اطلاعاتی که رادلف نومان راجع به نتایج کاوش‌های باستان‌شناختی ایوان غربی تخت سلیمان منتشر ساخته (ناومان، ۱۳۷۴: ۴۸ و ۸۵-۹۹)، گزارش‌های بایگانی‌شده ذیل حاوی اطلاعاتی مربوط به مطالعات باستان‌شناسی در محدوده ایوان غربی هستند:

- هوف، ۱۹۶۹

- هوف، ۱۹۶۸

- هوف، ۱۹۶۵

- ۱۹۶۶, Shahbazi

۴. علی‌اکبر سرفراز ارتفاع این ایوان را ۲۲ متر تخمین زده است (سرفراز، ۱۳۴۷: ۵۷).

منابع

- باباپیری، جواد. (۱۳۸۰). گزارش پژوهشی چهارگمانه آزمایشی. آرشیو پایگاه پژوهشی تخت سلیمان (منتشرنشده).
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۴۷). تخت سلیمان. تبریز: دانشگاه تبریز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- ناومان، رودلف. (۱۳۷۴). *ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان*. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- هوف، دیتریش. (۱۹۶۵). گزارش درباره عملیات حفاری سال ۱۹۶۵ در تخت سلیمان. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. آرشیو پایگاه پژوهشی تخت سلیمان (منتشرنشده).

- هوف، دیتریش. (۱۹۶۸). گزارش درباره حفاریات در تخت سلیمان در سال ۱۹۶۸. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. آرشیو پایگاه پژوهشی تخت سلیمان (منتشرنشده).

- هوف، دیتریش. (۱۹۶۹). گزارش حفاریات سال ۱۹۶۹ انستیتوی باستان‌شناسی آلمان در تخت سلیمان. وزارت فرهنگ و هنر. آرشیو پایگاه پژوهشی تخت سلیمان (منتشرنشده).

- Huff, D. (2013). "The Ilkhanid Palace at Takht-i Sulayman: Excavation Results". in Linda Komaroff (ed.). *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, Leiden, pp. 94-110.

- Price, J and S. Worrell. (2003). "Roman, Sasanian, and Islamic Glass from Kush, Ras al-Khaimah, United Arab Emirates: A Preliminary Survey". *Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. New York—Corning 2001, New York, pp. 153-157.

- Shahbazi, Sh. (1966). An Archaeological Tour of a Beginner to Takht-i-Sulayman. آرشیو پایگاه پژوهشی تخت سلیمان (منتشرنشده)

- Simpson, St. J.) 2003). "Sasanian glass from Nineveh". *Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. London, Nottingham, pp. 146-151.